

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.39>**Владислав Негребецький,**

канд. юрид. наук,

доцент кафедри криміналістики

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВИКОРИСТАННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ СПІЛКУВАННЯ ПІД ЧАС СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Стаття присвячена проблемам удосконалення способів та прийомів збирання, дослідження і фіксації доказів під час слідчого експерименту. Слідчий експеримент як процесуальний спосіб отримання доказів передбачає два різні способи перевірки доказів: експериментальну – через проведення дослідних дій (власне слідчий експеримент) та перевірку через зіставлення показань із фактичною обстановкою (перевірка показань на місці).

У роботі розглянуто особливості процесу спілкування між учасниками під час перевірки показань на місці. Акцентується увага на вербальному аспекті розглядуваної слідчої дії. Її призначення визначається отриманням інформації з джерела, в ролі якого виступає жива людина – носій ідеальних слідів. Тому є потреба використовувати в тактиці перевірки показань на місці закономірності спілкування як метод під час взаємодії з людиною-джерелом інформації. Встановлено особливості спілкування між учасниками під час перевірки показань на місці (розширене коло суб'єктів спілкування; добровільність участі підозрюваного; використання невербальних засобів спілкування; поведіння безпосередньої й опосередкованої (матеріальною обстановкою місця події) взаємодії між слідчим та підозрюваним; неприпустимість навідних запитань і дій навідного характеру). Проаналізовано роль різних учасників у проведенні цієї слідчої дії. Наголошується на можливостях використання під час перевірки показань на місці невербальних засобів спілкування з метою передачі інформації слідчому від особи, показання якої перевіряються (жести, просторове розташування сторін, пози, візуальний контакт, демонстрація). Зроблено висновок, що інформація, яка передається за допомогою зазначених невербальних засобів спілкування, містить змістове навантаження і тому повинна фіксуватись під час проведення слідчої дії. Автор звертає увагу на доцільність використання фото- та відеозйомки під час перевірки показань на місці. Запропоновано модель взаємодії слідчого з особою, показання якої перевіряються (підозрюваним), під час цієї слідчої дії, з якої видно, що така взаємодія є опосередкованою матеріальною обстановкою місця події. Обстановка може впливати на поведінку підозрюваного, причому слідчий використовує такий вплив як з метою уточнення показань (завдяки можливості актуалізації підозрюваним забутих обставин події під впливом обстановки), так і для викриття неправди в показаннях.

Ключові слова: слідча дія, перевірка показань на місці, навідне запитання, навідна дія, паралінгвізм, персеверація, вербальна ригідність, спеціаліст, відеозапис, фотозйомка.

Постановка проблеми. Перевірка показань на місці належить до групи слідчих дій, які використовуються для отримання інформації з джерела, в ролі якого виступає людина – носій ідеальних слідів-відображень. Особливість відображення доказової інформації у такому джерелі полягає в тому, що воно відбувається на інтелектуальному (психічному) рівні. Такий характер відображення визначає, з одного боку, форму, в якій відбувається взаємодія з джерелом ідеальної інформації (спілкування), з другого – методи і прийоми (розпит, розповідь, демонстрація (показ), спостереження за поведінкою тощо), які використовуються слідчим для отримання інформації. У зв'язку з цим постає

проблема використання закономірностей спілкування для одержання інформації під час проведення слідчої дії.

Метою цієї статті є виявлення особливостей спілкування між учасниками під час перевірки показань на місці та розроблення на цій основі практичних рекомендацій щодо тактики взаємодії слідчого з особою, показання якої перевіряються, та іншими учасниками цієї слідчої дії.

На особливості спілкування у процесі розслідування злочинів вже було звернено увагу в криміналістичній літературі [1, с. 34; 2, с. 118; 3, с. 52]. Такими є: 1) двостороння спрямованість процесу спілкування; 2) наявність керу-

ючого впливу слідчого; 3) цільова спрямованість на одержання від суб'єкта необхідної слідчому інформації; 4) визначеність форми, у якій відбувається спілкування, відповідно до передбаченої кримінально-процесуальним законодавством процедури; 4) залежність від правової регламентації; 5) наявність психологічного впливу слідчого на особу як джерело інформації; 6) необхідність встановлення і підтримання психологічного контакту з цією особою. Названі особливості характеризують спілкування в ході будь-якої вербальної слідчої дії. Разом із тим залишається не досить дослідженою специфіка спілкування саме у процесі перевірки показань на місці.

Виклад основного матеріалу. Прийоми спілкування знайшли досить широке застосування в судово-слідчій діяльності. Так, В. Г. Лукашевич здійснив спробу обґрунтувати необхідність формування в криміналістиці окремої інтегративної теорії спілкування [1, с. 5]. Останнє розглядається як обов'язковий елемент (сторона) слідчої діяльності, змістом якого є організація й тактика взаємодії слідчого з учасниками процесу на підставі правовідносин, що склалися в рамках кримінального судочинства. Зокрема, автор пропонує як основний метод одержання інформації для групи вербальних слідчих дій (допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання, перевірки показань на місці) метод допиту, змістом якого, на його думку, виступає система прийомів спілкування з джерелом інформації, у ролі якого виступає людина. Вважаємо, що поділ слідчих дій на вербальні і невербальні є досить умовним, тому що, наприклад, під час перевірки показань на місці мають значення й використовуються не тільки вербальні елементи спілкування, а й невербальні (демонстрація), а також опосередковане сприйняття обстановки. Елементи вербальності у проведенні цієї слідчої дії дійсно присутні, але тут не може бути категоричності.

Перевірка показань на місці як специфічна форма спілкування має три взаємозалежні сторони – комунікативну, інтерактивну й перцептивну. Комунікативна характеризує зміст спілкування і полягає в обміні інформацією між його суб'єктами. Інтерактивна сторона є основною характеристикою процесу спілкування, оскільки відбиває форму, у якій воно відбувається, – це взаємодія між суб'єктами спілкування. Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття партнерами по спілкуванню один одного і встановлення на цьому підґрунті взаєморозуміння. У теорії криміналістики спілкування розглядається насамперед як взаємодія між його суб'єктами, спря-

мована на одержання необхідної слідству інформації, за якої людина, що носієм ідеальних слідів, не є пасивним об'єктом, стосовно якого проводяться дії, а виступає активним і діяльним суб'єктом відносин, який може впливати на хід і результати такого спілкування [1, с. 15]. Тому тактика вербальної слідчої дії розглядається в теорії криміналістики передусім як вибір, використання доцільних форм і способів взаємодії слідчого з учасниками процесу.

Спілкування під час перевірки показань на місці характеризується розширеним колом учасників слідчої дії. У літературних джерелах до них відносять осіб, які безпосередньо виконують пізнавальні операції або сприяють їх здійсненню [4, с. 78]. У проведенні слідчої дії бере участь слідчий, особа, показання якої перевіряються, поняті. У певних випадках, визначених кримінально-процесуальним кодексом України, обов'язковою є участь захисника, перекладача. У перевірці показань на місці можуть брати участь також прокурор, дізнавач, статист, допоміжні учасники. Л. О. Соля-Серко відзначає, що у разі перевірки показань неповнолітнього слідчому доцільно керуватися відповідними правилами допиту в частині необхідності запрошення педагога [5, с. 24]. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться за участю законного представника, педагога, психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України). Вважаємо, що з даним положенням необхідно погодитися. У разі перевірки показань на місці, одержуючи від неповнолітнього відомості про розслідувану подію, слідчий заінтересований у тому, щоб вони були отримані і зафіксовані з урахуванням особливостей психіки неповнолітнього. У процесі підготовки і проведення цієї слідчої дії педагог може повідомити слідчому додаткову важливу інформацію. Використовуючи спеціальні прийоми, розроблені в педагогіці і психології відповідно до віку й особливостей психіки неповнолітніх, педагог допоможе слідчому встановити контакт із ним і одержати від нього правдиві показання. Його компетентна консультація дозволить також розібратися в тому, що зі сказаного або показаного відповідає дійсності, а що і з яких причин викликає сумнів. Допомога педагога може бути використана для більш точного фіксування особливостей мови, характерних для неповнолітнього, у протоколі. Аналіз літературних джерел показує, що участь педагога доцільна навіть під час вирішення питання про те, чи потрібно перевіряти показання неповнолітнього на місці. Так, Л. О. Соля-Серко вважає, що необхідна попередня консультація

досвідченого педагога, якому потрібно пояснити, у чому полягає зміст передбачуваної слідчої дії [5, с. 24].

Під час перевірки показань на місці її учасники виконують різні ролі. На нашу думку, існує специфіка впливу тих чи інших учасників на процес перевірки й одержання доказової інформації. Так, за слідчим закріплена роль організатора, який має забезпечувати взаємодію між суб'єктами спілкування. Особі, показання якої перевіряються, відведена активна роль у цьому процесі, тому що від неї істотно залежать хід і результати слідчої дії. Участь останньої у проведенні перевірки має добровільний характер. Під час взаємодії з учасниками перевірки показань на місці слідчому необхідно брати до уваги такі чинники. По-перше, з боку слідчого потрібна чітка організація взаємодії між суб'єктами спілкування. По-друге, присутність значного кола осіб під час проведення розглядуваної слідчої дії може негативно вплинути на контакт слідчого з особою, показання якої перевіряються [5, с. 21]. Також варто враховувати, що з боку учасників слідчої дії можливий негативний вплив на цю особу, внаслідок чого може мати місце втрата психологічного контакту. Так, В. Л. Васильєв зауважує, що одне ненароком кинуте слово може зруйнувати атмосферу довіри до слідчого й унеможливити подальше проведення цієї слідчої дії [6, с. 473].

Викликає інтерес роль спеціаліста у спілкуванні під час перевірки показань на місці. Спеціаліст може звернути увагу слідчого на факти, що мають значення для справи. Такі дані, встановлені під час перевірки показань на місці, можуть мати потребу в наступній експертній або експериментальній перевірці. При цьому спеціаліст може зробити попередні висновки щодо таких даних (наприклад, приблизно вказати на час смерті, знаряддя вбивства, можливість нанесення тілесних ушкоджень певним способом). Ці висновки не мають доказового значення і не фіксуються в протоколі, але вони виступають орієнтуючою інформацією і мають характер консультації. Якщо в справі повинна бути призначена експертиза, то експерт у процесі проведення слідчої дії може надати слідчому консультаційно-технічну допомогу, а його дії будуть охоплюватися статусом спеціаліста. Роль спеціаліста у перевірці показань на місці може полягати і в постановці запитань особі, показання якої перевіряються, з метою уточнення тих чи інших обставин, що мають значення в справі. Він може надати слідчому допомогу у фіксації результатів криміналістичної реконструкції, яка здійснюється особою, показання якої перевіряються.

Специфіка процесу спілкування під час проведення перевірки показань на місці пов'язана з використанням невербальних засобів спілкування з метою передачі інформації слідчому від особи, показання якої перевіряються. Серед таких засобів, що несуть вагоме змістове навантаження, необхідно виділити жести, просторове розташування сторін, пози, візуальний контакт і демонстрацію. Під час показування підозрюваним того чи іншого об'єкта (місця) застосовуються вказівні жести. Оскільки за змістом такі жести містять інформацію про зв'язок конкретного об'єкта (місця) з тими чи іншими обставинами, то факт указування особою на такий об'єкт (місце) має важливе значення, внаслідок чого повинен бути обов'язково зафіксований у протоколі слідчої дії. Факт указування доцільно також зафіксувати за допомогою фотозйомки або відеозапису.

Серед засобів спілкування, які використовуються у процесі перевірки показань на місці, істотна роль належить демонстрації. При цьому застосовуються такі види демонстрації, як показ місця події, об'єктів, маршруту пересування, демонстрація окремих дій, а також поз. В лексичному значенні термін «демонстрація» – це пояснення чого-небудь на ділі з указуванням на предмет і всі його особливості [7, с. 427]. Таким чином, йдеться не просто про показ того чи іншого об'єкта, а про пояснення обставин, пов'язаних з ним. На нашу думку, термін «демонстрація» є доречним, тому що він найточніше відбиває сутність розглядуваних засобів спілкування під час перевірки показань на місці. У цьому плані використовуваний у літературі термін «показ», видається, менше відповідає їх змісту.

У психології до засобів спілкування відносять просторове взаєморозташування сторін учасників спілкування [8, с. 387]. Простір як знакова система під час спілкування є предметом вивчення такої галузі психології, як проксемика. З нашого погляду, використання просторового розташування як засобу спілкування у процесі перевірки показань на місці має свої особливості, пов'язані зі специфікою пізнавального процесу. Особа, показання якої перевіряються, пересуваючись, повинна йти попереду інших учасників слідчої дії. Своім положенням у просторі вона вказує маршрут пересування і об'єкти, що цікавлять слідство. Таким чином, у проведенні цієї слідчої дії просторове розташування використовується як засіб передачі інформації.

Необхідно відзначити роль поз як засобу спілкування під час перевірки показань на

місці. Так, В. В. Романов вважає, що в процесі спілкування необхідно звертати увагу на пози його учасників: як вони стоять, сидять, пересуваються під час розмови тощо [8, с. 380]. З думкою вченого, вважаємо, варто погодитися. Однак зауважимо, що під час перевірки показань на місці інформаційне значення мають також і пози, які можуть спеціально демонструватися особою, показання якої перевіряються, під час уточнення тих чи інших обставин.

Необхідно відзначити і роль інших невербальних засобів спілкування під час перевірки показань на місці. Так, мають досить вагоме значення засоби вокалізації мови (якість голосу, його діапазон, тональність), темп мови, паузи, плач, сміх, покахикування тощо [8, с. 387]. Останні досліджувалися в загальній і юридичній психології; у криміналістиці можливість застосування даних засобів спілкування вивчалася стосовно тактики допиту [9, с. 126-123; 10].

У психології використовується близький за значенням термін «паралінгвізми» [11, с. 11]. Йдеться про ті жести, міміку, рухи тіла, звукові явища, що супроводжують мову людини і служать відбиттям її стану, настрою, ставлення до чого-небудь. З нашої точки зору, паралінгвістичні елементи мови необхідно використовувати і в перевірці показань на місці. У зв'язку з тим, що навколишня обстановка впливає на особу, показання якої перевіряються, спостереження за зазначеними елементами мови дозволяє виявити її психічний стан.

Специфіка спілкування під час проведення досліджуваної слідчої дії пов'язана з різним характером взаємодії між слідчим і особою, показання якої перевіряються. У теорії криміналістики розрізняють два різновиди взаємодії людей і об'єктів під час здійснення слідчих дій: а) безпосередню взаємодію, в результаті якої здійснюється вплив на особу, яка вчинила злочин, або інших осіб – свідків, потерпілих та ін.; б) опосередковану взаємодію, коли слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем [2, с. 133]. Під час перевірки показань на місці мають місце обидва види взаємодії – безпосередня взаємодія, що відбувається у формі спілкування між слідчим та особою, показання якої перевіряються, і опосередкована, здійснювана за допомогою матеріальної обстановки. Опосередкована взаємодія полягає у спостереженні слідчим самої обстановки і тих змін, які є наслідком перебування раніше в даному місці допитаної особи. Потрібно відзначити, що таке спостереження повинно бути обов'язковим у процесі зіставлення переви-

рочних показань з фактичною обстановкою на місці події. Суттєвим є також те, що опосередкована взаємодія між слідчим і цією особою має зустрічний характер, тому що зміни в обстановці сприймаються не тільки слідчим, а й особою, показання якої перевіряються, коли вона демонструє обстановку. Це зумовлює можливість використання слідчим психологічного впливу обстановки з метою викриття неправдивих показань підозрюваного.

Обстановка впливає на особу, показання якої перевіряються, оскільки вона повторно перебуває на місці злочинної події. Можливість використання такого впливу є специфічною ознакою психологічної характеристики перевірки показань на місці. О. Р. Ратинов і С. А. Шейфер розглядають цю слідчу дію як своєрідну «очну ставку» особи, показання якої перевіряються, з місцевістю, учасниками якої є, з одного боку, ця особа, а з іншого боку – будинок, вулиця й інша ділянка місцевості, де відбувалися описувані підозрюваним події [12, с. 274; 13, с. 118]. Обстановка місця події є джерелом інформації, що може суттєво впливати на процес взаємодії між слідчим та особою, показання якої перевіряються, у зв'язку з чим існує потреба у використанні психологічного впливу обстановки на цю особу з метою одержання інформації, необхідної для слідства. В. Г. Лукашевич, зокрема, вважає можливим застосування під час проведення перевірки показань на місці тактичних прийомів, заснованих на комплексному використанні засобів вербального спілкування й органів почуттів [1, с. 32].

Специфіка процесу пізнання зазначеної слідчої дії передбачає абсолютну самостійність демонстрації особою, показання якої перевіряються, місця події й обстановки. Просторове розташування учасників цієї слідчої дії є невербальним засобом спілкування і тому може використовуватися для передачі інформації між ними. Отже, є нагальна потреба у вивченні питання про те, які саме дії учасників є неприпустимими під час перевірки показань на місці. На нашу думку, доцільним є введення терміна «навідні дії». Як навідні слід розглядати дії, за допомогою яких особі, показання якої перевіряються, передається раніше невідома інформація про маршрут пересування, розташування об'єкта або спосіб учинення окремої дії.

Заслугує також окремого розгляду проблема персеверації. У криміналістиці персеверація розглядається як прагнення допитуваного повторити у своїй відповіді слова й конструкції, тільки що вжиті слід-

чим у запитанні [14, с. 588]. У перевірці показань на місці зазначене явище є актуальним у зв'язку з тим, що об'єктивність результатів цієї слідчої дії багато в чому залежить від того, чи самостійно особа, показання якої перевіряються, демонструє обстановку й пояснює обставини події. Оскільки структура одержуваної інформації є досить складною, то підозрювана особа не завжди має чітке уявлення про те, що саме потрібно показати й пояснити. Останнє призводить до того, що слідчий буквально вкладає у уста особи, показання якої перевіряються, свої власні слова, а це є неприпустимим.

Вважаємо за необхідне відзначити також і таке важливе психологічне явище, як вербальна ригідність. Воно полягає в тому, що, не копіюючи в явній формі слова слідчого, особа, показання якої перевіряються, нібито продовжує мислити в напрямі, нав'язаному йому слідчим [14, с. 710]. На практиці трапляються випадки, коли слідчий перед виходом на місце, де має бути здійснена перевірка показань, з метою економії часу (або з інших причин) буквально розписує для підозрюваного весь сценарій майбутньої слідчої дії. Власне кажучи, має місце навіювання з боку слідчого особі, показання якої перевіряються. У результаті подібного впливу про жодну самостійність пояснень і демонстрації говорити не видається можливим.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє дійти висновків щодо специфіки спілкування у процесі перевірки показань на місці, яка, на наш погляд, полягає у такому: 1) розширеному колі суб'єктів спілкування; 2) добровільності участі допитаної особи у цьому процесі; 3) використанні невербальних засобів спілкування; 4) поєднанні безпосередньої й опосередкованої (матеріальною обстановкою місця події) взаємодії між слідчим та особою, показання якої перевіряються;

The article is devoted to the problems of improving methods and techniques for collecting, researching and fixing evidence during an investigative experiment. The investigative experiment as a procedural method of obtaining evidence provides for two different ways to verify evidence: experimental through research activities (actually investigative experiment) and verification through comparison of evidence with the actual situation (verification of evidence at the crime scene).

The publication deals with the features of the process of communication between participants when checking the testimony at the crime scene. Attention is focused on the verbal aspect of the investigative action under consideration. Its purpose is determined by obtaining information from the source, which acts as a living person-the carrier of ideal traces. Therefore, in the tactics of checking the testimony at the crime scene, there is a need to use the laws of communication as a method of interaction with a person-a source of information. The features of communication between participants when checking the testimony at the crime scene are established (the range of subjects of communication is expanded; voluntary participation of the suspect; use of non-verbal means of communication; combination of direct and indirect (material situation of the scene) interaction between the investigator and the suspect; inadmissibility of leading questions and actions

5) неприпустимості навідних запитань і дій навідного характеру.

Список використаних джерел:

1. Лукашевич В.Г. Основы теории профессионального общения следователя : автореф. дисс. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 1993. 44 с.
2. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учебное пособие. Харьков: Гриф, 1997. 255 с.
3. Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого : метод. пособие. Москва : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. 114 с.
4. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. Москва : Юрид. лит., 1981. 128 с.
5. Соя-Серко Л.А. Проверка показаний на месте : методическое пособие. Москва : Изд-во ВИПИПИРМПП Прокуратуры СССР, 1966. 91 с.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология. 3-е изд. СПб: Питер, 2000. 624 с.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. Москва : Русский язык, 1978. Т. 1. А-З. 699 с.
8. Романов В.В. Юридическая психология : учебник. Москва : Юристъ, 1998. 488 с.
9. Коновалова В.Е. Допрос как информационный процесс. *Проблемы соц. законности*. Харків: Вища школа, 1980. № 5. С. 126-132.
10. Шепитько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1990. 24 с.
11. Коновалова В.Е. Правовая психология. Харьков : Консум, 1997. 160 с.
12. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. Москва : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. 289 с.
13. Шейфер С.А. О познавательной сущности и пределах применения проверки показаний на месте. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1978. Вып. 28. С. 116-133.
14. Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. Харків: Право, 2018. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепитько та ін. 952 с.

of a leading character). The role of various participants in this investigation is analyzed. It is noted on the possibilities of using non-verbal means of communication for the purpose of transmitting information to the investigator from the person whose testimony is being checked (gestures, spatial location of the parties, poses, visual contact, demonstration). It is concluded that the information that is transmitted using these non-verbal means of communication contains a semantic load and therefore should be recorded during the investigation. The author draws attention to the expediency of using photo and video when checking the readings at the crime scene. The model of interaction of the investigator with the person whose testimony is checked (suspect), during this investigative action, which shows that such interaction is mediated by the material situation of the scene. The situation can influence the behavior of the suspect, and the investigator uses this influence both to clarify the testimony (due to the possibility of updating the suspect forgotten circumstances of what happened under the influence of the situation), and to expose the lies in the testimony.

Key words: investigative action, verifying testimony at the crime scene, leading question, leading action, paralinguistics, perseverance, verbal rigidity, specialist, video recording, photographing.

